

REDAKTIONEEL

De heer C. J. Vos uit Dordrecht heeft in juni 1980 een doktoraal skriptie vervaardigd als afsluiting van een onderzoek naar de verschillende benamingen voor het woord paddestoel in ons taalgebied. Een exemplaar van het 58 pagina's tellende werkstuk is in de bibliotheek van de NMV opgenomen. Op verzoek van de redactie van Coolia heeft de schrijver een samenvatting van zijn skriptie geschreven ter publikatie in Coolia.

Coolia 25(1), januari 1982.

EEN WOORDGEOGRAFISCH ONDERZOEK NAAR DE BENAMING VOOR PADDESTOEL

C.J. VOS, *Lyra 48, 3328 NA Dordrecht*

Dialektologen maken bij hun onderzoek naar dialecten graag gebruik van woorden die stammen uit de wereld van de planten en dieren. Dit woordmateriaal leent zich meestal uitstekend voor verwerking op een dialectkaart waarop het verspreidingsgebied van de verschillende woorden aangegeven kan worden. Vervolgens kan voor de dialectoloog de avontuurlijke speurtocht naar het ontstaan en de betekenis van de dialectwoorden beginnen. Van elk woord moet de geschiedenis van de opkomst, het succes en de eventuele ondergang in de strijd tegen concurrerende vormen opgespoord worden. Een boeiende tocht langs (dialect)woordenboeken, dialectteksten en vakliteratuur moet een helder overzicht van zowel het oude als het actuele taallandschap opleveren.

Het behoeft geen verwondering te wekken dat reeds in oude enquêtelijsten de vraag naar een algemene benaming voor paddestoelen gesteld werd. Een vluchtige blik in allerlei bronnen leert immers al snel dat er verschillende benamingen in omloop waren. Een geschikt onderwerp voor een taalonderzoeker derhalve. Ons enquêtemateriaal heeft een bonte hoeveelheid namen opgeleverd. Dit is niet alleen toe te schrijven aan de rijkdom van de dialecten, maar ook aan de onduidelijke vraagstelling in de vragenlijsten, die op haar beurt geleden heeft onder de verwarring die in mycologenkringen heerst over wat nu onder paddestoelen verstaan moet worden. Derhalve dient men er rekening mee te houden dat het opgegeven woord één van de volgende functies kan hebben:

- het is een verzamelnaam voor alle zwammen met een karakteristiek vruchtlichaam.
- het is een verzamelnaam voor alle niet-eetbare soorten van deze zwammen.
- het is een verzamelnaam voor alle eetbare soorten.
- het is een verzamelnaam voor de gekweekte, eetbare soorten.

Indien we letten op de wijze waarop de naamgeving heeft plaatsgevonden, dan kunnen we het omvangrijke woordmateriaal als volgt rubriceren:

1. Woorden die afkomstig zijn uit de fungilore. Dat is het onderdeel van de folklore dat het verband bestudeert dat er bestaat tussen zwammen en het volksgeloof. Een schitterend onderzoeksgebied, dat een onthullende kijk biedt op het rijke geloofsleven van onze voorouders. De meeste woorden horen in deze categorie thuis en noden elk voor zich uit tot een uitstapje naar het bijgeloof dat zo'n belangrijke rol speelde in het dagelijkse leven van onze voorgangers. Doch in het bestek van dit artikel is er slechts plaats voor een overzicht en een summiere bespreking.

De benamingen hebben de vorm van een samenstelling, waarvan het eerste lid volgens het volksgeloof in de demonische sfeer thuishoort en het tweede deel een benaming voor voedsel is:

-brood	-eten	-vlees	-kaas
paddebrood	paddeëten	-	paddekaas
duivelsbrood	duivelseten	duivelsvlees	duivelskaas
(tover)heksebrood	(tover)hekseëten	(tover)heksevlees	(tover)heksekaas
wolvebrood	wolveëten	-	-
spokebrood	spokeëten	-	-
hoosjebrood	hoosjeëten	-	-
duivebrood	-	-	-
(dol)hondebrood	-	-	-
-	-	jodevlees	-
-	-	tatervlees	-
-	-	-	kattekaas

Deze naamgeving had de bedoeling de paddestoel in een kwaad daglicht te stellen. De woorddelen *duivel*, *toverheks* en *spook* wijzen rechtstreeks op het diabolische karakter van de plant. De gebruikte dierenamen *pad*, *wolf*, *hond* en *kat* zijn alle namen van dieren die metamorfosen zijn van de duivel of instrumenten van hem. Interessant zijn de vormen met *duive* en *hoosje* die beide gebruikt worden om het taboewoord *duivel* te vermijden. De verandering van *duivel* in *duive* is slechts bekend bij één ander geval nl. *duivekater*! *Hoosje* is afgeleid van het Javaanse woord *Joosje*, dat de aanduiding is voor een Chinese godheid, waardoor later de notie van *duivel* ontstond.

De in het zuiden bekende samenstellingen met *Jood* en *tater* tonen ons een minder sympathieke kant van onze voorouders. Ze zijn hier duidelijk diskriminerend bedoeld, waarbij aangetekend dient te worden dat zich al in 1270 veel Joden in Limburg hadden gevestigd. Zij waren als "woekeraars en moordenaars van Christus" zeer gehaat. *Tater* is in Limburg een aanduiding voor zigeuner of heiden. Misschien een verwijzing naar de inval der Hunnen of Tartaren.

Het tweede deel van de samenstelling duidt op voedsel. Volgens het bijgeloof dienden de paddestoelen als voedsel voor de duivel of gebruikte hij ze als gif om mensen te doden. Niet gehinderd door enige kennis op het gebied van eetbare of niet-eetbare soorten gebruikten de mensen deze samenstellingen als verzamelnaam voor alle paddestoelen. De naam moest waarschuwen tegen het gebruik ervan. Bloedstollende verhalen uit de fungilore gaven de waarschuwing hun onmisbare kracht.

2. Ontlening aan resp. het Latijn en het Frans zorgde voor het ontstaan van de woorden *kampernoelie* en *champignon* met hun varianten. *Kampernoelie* heeft een Latijnse oorsprong. In het zuiden zijn naast *kampernoelie* vele andere vormen in gebruik o.a. *kampernoen*, *kampioen*, *kampignol*, *campernoel*, *campernoele*, *pompernoelie*, *pampernoelie*, *pompernoelde* en *pomperdoelde*. Voer voor taalkundigen, maar m.i. minder geschikt voor (amateur)-mycologen. Een korte toelichting bij de meest interessante vorm mag echter niet ontbreken. In een klein gebied in West-Vlaanderen wordt de naam *pomperluut* gebruikt. Rondom die streek gebruikt men de naam *pompernoelie*. Oorspronkelijk werd de naam *pomperluut* gebruikt ter aanduiding van het watertorkruid. Wat is er gebeurd? Klankovereenkomst (*pompernoelie*-*pomperluut*) en vormovereenkomst tussen beide planten (de steel) hebben er waarschijnlijk voor gezorgd dat er naamsverwisseling optrad. *Champignon* is een Frans leenwoord dat aanvankelijk alleen gebruikt werd ter aanduiding van de paddestoel in het algemeen, later ook van de eetbare soorten en tenslotte eveneens van de gekweekte eetbare soorten.

3. Bij de metaforische woorden heeft de vorm van de plant de naamgeving bepaald. Het meest gebruikte woord is parapluutje. Ook hoort in deze categorie het woorddeel stoel in paddestoel. Minder vaak komen namen voor als tafelke, trompetteke, beurzeke en hanekammeke.

4. In geen van bovenstaande groepen is het woord foens onder te brengen. Oppervlakkig gezien is het een ontlening aan de (Latijnse) vaktaal: fungus. Doch klankwettig valt de naam foens niet te verklaren, zodat een plaatsing in deze restcategorie het veiligst is.

Bij de naamgeving hebben dus bijgeloof, ontlening en gelijkenis met een voorwerp de voornaamste rollen gespeeld. Vaak leidde dit tot identieke naamgeving in verschillende gebieden, doch er zijn ook typerende verschillen tussen de zuid-westelijke, de zuidelijk-centrale en de zuid-oostelijke dialecten m.b.t. de paddestoelbenaming. Ik zal trachten deze verschillen en overeenkomsten aan te geven door de geschiedenis en de lokalisering van de belangrijkste benamingen kort samen te vatten.

Vóór de zestiende eeuw vinden we in de Nederlandstalige gewesten: paddestoel, paddebrood, duivelsbrood, kampernoelie, foens en een aantal benamingen met kaas of vlees als tweede lid van de samenstelling. De grootste verbreiding kende en kent paddestoel. In de niet-zuidelijke dialecten is het de enige vorm. Alleen Holland had de zwak concurrerende vorm paddehoed, die inmiddels verdwenen is. In de zuidelijke dialecten is er wel stevige concurrentie. In de meest zuidelijke gebieden komt paddestoel zelfs niet of nauwelijks voor, met name in Frans-Vlaanderen, het zuiden van Vlaanderen en Brabant, het midden en zuiden van de beide Limburgen en in het noord-oosten van de provincie Luik. Het lag voor de hand dat deze naam tot kultuurnaam werd verheven, wat tot een verdere versterking van zijn positie heeft geleid.

Paddebrood moet gelokaliseerd worden in Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen en het daarbij aansluitende westelijke gedeelte van Zeeuws-Vlaanderen. In de beide laatste gebieden is paddestoel van oudsher de konkurrent, in West-Vlaanderen was dat ook kampernoelie. Naast paddebrood bestaat ook padde-eten. De samenstellingen met brood en eten zijn typisch zuidwestelijke dialectwoorden. Vandaar dat ook duivelsbrood in de zuidwestelijke hoek zijn verbreiding kende: Goeree-Overflakkee, Zeeland, de noordwest hoek van Noord-Brabant, het oostelijk gedeelte van Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen tot de Schelde. De oppositie van paddestoel was betrekkelijk zwak. In Oost-Vlaanderen was kampernoelie een geduchte konkurrent. Vanaf de 16e eeuw kwamen er vele benamingen op die flinke bressen sloegen in dit gebied.

Kampernoelie kwam hoofdzakelijk voor in de zuidelijk-centrale dialecten, m.n. in de Zuidnederlandse. Er is een Vlaamse variant pompernoelie naast de meer Brabantse vorm kampernoelie. Beide hebben invloed uitgeoefend resp. in westelijke richting en in oostelijke richting, waar ze stootten op enerzijds paddebrood en anderzijds duivelsvlees en duivelskaas. Uiteraard bestond er in meer of minder ernstige mate concurrentie van paddestoel. Een eveneens typisch Zuidnederlandse benaming die gelokaliseerd moet worden in de zuidelijk-centrale sektor, is foens. Van Antwerpen tot de taalgrens is het woord bekend geweest. Sterke concurrenten waren paddestoel in het Antwerpse gebied en kampernoelie in het Brabantse gebied.

Het midden en zuiden van de beide Limburgen en de gebieden die binnen hun invloedssfeer liggen, kennen van oudsher benamingen die eindigen op kaas en vlees. De benamingen met Jood en tater komen voor ten oosten van de Maas en horen bij een groot Duits gebied. Nauwelijks concurrentie was er van paddestoel in beide gebieden, wel van kampernoelie in Belgisch Limburg.

Vanaf de 16e eeuw zijn er vele benamingen bijgekomen. De heksenprocessen in de 16e en 17e eeuw zorgden voor nieuwe inspiratie. Toverheksebrood/-eten, wolvebrood/-eten en hondeblood ontstonden in Oost-Vlaanderen wat ten koste ging van pompernoelie en duivelsbrood. Heksevlees/-kaas en kattekaas vonden hun weg in het zuidoostelijke gebied. In dezelfde tijd zorgde de opgeklopte angst voor alles wat met de duivel te maken had voor benamingen die het taboewoord duivel moesten vervangen. Duivebrood en hoosjebrood waren de eufemistische vondsten, die duivelsbrood in Zeeland en op Goeree-Overflakkee bijna deden verdwijnen. Ook spokebrood en spokeeten speelden daarbij een rol.

Champignon deed vanaf het begin van de 17e eeuw zijn intrede, aanvankelijk in de zuid-oostelijke hoek, later ook langs de rest van de taalgrens, vooral in Frans-Vlaanderen. Een sterke impuls ging uit van de introductie van de gekweekte champignon in de culinaire wereld. Vooral West-Vlaanderen bleek gevoelig voor deze nieuwe invloed, die vanaf het begin van de 19e eeuw merkbaar was. In de 19e eeuw is daarnaast de verschijning van de paraplu aanleiding geweest tot een nieuwe naamgeving. De in het oog lopende vormovereenkomst deed op verschillende plaatsen de naam parapluutje ontstaan. Het meeste succes had deze naam in het oostelijke gedeelte van West-Vlaanderen, doch hij komt ook op allerlei andere plaatsen voor.

Paddestoelkaart

- heksebrood
- wolvebrood
- spokebrood
- ▨ hoosjebrood
- ▩ dolhondebrood
- duivebrood
- ⊙ spokeëten
- ⊖ hoosjeëten
- ⊕ parapluutje
- | foens
- + pomperluut
- champignon



De huidige situatie toont aan dat er nog vele dialektische benamingen bestaan. Waar verschillende namen op één plaats voorkomen, heeft zich betekenisonderscheiding voorgedaan. Paddestoel en parapluutje zijn meestal algemene namen, champignon en kampernoelie worden gebruikt om eetbare paddestoelsoorten aan te duiden, de andere namen zijn voor de niet-eetbare soorten.

Expansief zijn paddestoel en champignon. Kampernoelie lijkt zich enigszins achter de teruggeworpen linies te kunnen koesteren in de warmte van een hang naar een eigen Zuidnederlandse benaming. De rest zal het over kortere of langere tijd moeten afleggen tegen paddestoel. Een nieuw onderzoek met een verantwoorde vraagstelling zal kunnen aangeven hoever dit proces is voortgeschreden.

